

Dr. Öğr. Üyesi

Olcay TURAN

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8093-914>

Kırklareli Üniversitesi Tarih Bölümü,
Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı
olcayayse@yahoo.com

Eser Geçmişi / Article Past: 1 Ağu 2018 / 23 Ağu 2018

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.450225>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Thukydides'in Aktarımına Göre Atina Salgınının Gerçek Etkileri

The Real Effects Of The Athenese Epidemic According to the Narratives of Thukydides

Öz

Salgın hastalıklar tarihin her döneminde insanoğlunun karşılaştığı en önemli problemlerden biri olmuştur. Özellikle salgına yol açan patojenler konusunda az bilgiye sahip olduğu dönemlerde hastalıklar çok sayıda kişinin yaşamına mal olmuş ve sonuçta toplumların siyasi, askeri ve sosyal yaşantısında derin tahribatlara yol açmıştır. Peloponnesos Savaşı esnasında Atina'da ortaya çıkan salgının da benzer şekilde yerleşimin siyasi, askeri ve sosyal durumunu derinden etkilediği iddia edilmiştir. Bu durumun temel sebebi ise salgın hakkında temel kaynak olan Thukydides'in aktarımlarıdır. Zira pek çok araştırmacı herhangi bir eleştiriye tabi tutmadan Thukydides'in aktarımlarını doğru kabul etmiştir. Bununla beraber var olan bilgiler dikkatlice analiz edildiğinde salgının iddiaların aksine geniş ölçekli olmadığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Salgın, tifo, tifüs, veba, çiçek, Thukydides, Peloponnesos Savaşı, Atina, Sparta, Perikles.

ATIF: TURAN Olcay, "Thukydides'in Aktarımına Göre Atina Salgınının Gerçek Etkileri" **Tarih ve Gelecek**, 4/2 (2018), s. (89-108)

CITE: TURAN Olcay, "The Real Effects Of The Athenese Epidemic According to the Narratives of Thukydides" **History and Future**, 4/2 (2018), pp. (89-108)

ABSTRACT

The epidemics constitute one of the most significant problems that human being came across in every period of history. Especially, in the periods when they had less knowledge about the pathogens which led the epidemic the ailments consted the lives of large number of people and consequently led to profound harms in the political, militaric and social lives of societies. Similarly it was alleged that the epidemic which appeared in Athens during the Peloponnesian War affected the political, militaric and social circumstances of the settlement. The main reason of this allegation in the narratives of Thucydides which are the basic resources of the epidemic. Likewise, numerous researchers took the narratives of Thucydides as truth uncritically. Howeveri if the available are analyzed carefully, contrary to the allegations, it can be seen that the epidemic had no broad scale.

Key Words: Epidemic, typhoid, typhus, plague, smallpox, Thucydides, Peloponnesian War, Athens, Sparta, Pericles.

Giriş

Tarih boyunca insanoğlunun karşılaştığı problemlerin arasında salgın hastalıklar ilk sıralarda yer almaktadır. Özellikle hastalıkların nedenleri konusunda görece olarak az bilgi sahibi olduğu dönemlerde salgını önleyici tedbirlerin alınmamış olması hastalıkların yayılış hızını, kurbanların sayısını ve toplum üzerindeki etkilerini doğal olarak etkilemiştir¹. Bulaşıcı hastalıklar coğrafya, iklim, sosyo-ekonomik şartlar, toplumun kültür düzeyi ve nihayetinde temizlik alışkanlıklarıyla yakından ilintilidir. Salgın hastalıklar her devirde uygun şartlar ortaya çıktığında hızla yayılmışlar, pek çok yaşama mal olmalarına ek olarak toplumun demografik, sosyo-ekonomik ve siyasi yaşamında derin tahribatlara sebep olmuşlardır². Belirtilen durumlara benzer şekilde pek çok araştırmacı Peloponnesos Savaşı esnasında Atina'da ortaya çıkan salgının siyasi, askeri, sosyo-ekonomik ve demografik açıdan Atina'ya zarar verdiğini ve sonuçta savaşın gidişatını etkilediğini iddia etmişlerdir³. Atina'da ortaya çıkan salgınla ilgili en önemli kaynak aynı zamanda

- 1 I. Şuppiluliuma'nın Telipinu Fermanı'na aykırı hareket etmesi üzerine, II. Muşili Hitit ülkesinde veba salgınının ortaya çıktığını iddia etmiştir. Konu ile ilgili olarak bkz. Trevor Bryce, **The Kingdom of the Hittites**, Oxford University Press, Oxford, 2005, s. 205-207. Helen dünyasında salgın hastalıklar konusundaki en erken bilgiler İliada'da yer almaktadır. Burada dönem insanının salgın hastalıkların nedenleri konusunda herhangi bir bilgiye sahip olmadığı açıkça görülmektedir. Zira salgının nedeni olarak yazar, Apollon'un öfkesini göstermiştir. Konu ile ilgili olarak bkz. Homeros, İlyada, çev., Azra Erhat ve A. Kadir, Can Sanat Yayınları, İstanbul, 2005, I-XII.
- 2 M.S. 1330'larda Doğu Asya ya da Orta Asya'da ortaya çıkan Kara Veba sebebiyle kısa sürede Asya, Avrupa ve Kuzey Afrika'da 75 ila 200 milyon arasında kişinin yaşamını yitirmesine sebep olmuştur. Yine benzer şekilde Coğrafi Keşifler esnasında M.S. 1520 tarihinde İspanyollar bilmeden Yeni Dünya'ya çiçek hastalığını getirmişler ve sonuçta yerli nüfusun %95'i hayatını kaybetmiştir. Yuval Noah Harari, **Homo Deus**, çev., Poyzan Nur Taneli, Kolektif Kitap, İstanbul, 2016, s. 19-20.
- 3 Thomas R. Martin, **Eski Yunan**, çev., Ümit Hüsrev Yolsal, Say Yayınları, 2012, s. 259-263. Arif Müfit Mansel, **Ege ve Yunan Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2004, s. 321. James Longrigg, "Death and epidemic disease in classical Athens", **Death and Disease in the**

hastalığa da yakalanmış olan Thukydides'dir. Bununla beraber Thukydides'in salgın konusunda vermiş olduğu bilgileri destekleyecek yeterli kaynak bulunmamaktadır. Her ne kadar Plutarkhos ve Diodoros eserlerinde Atina'da yaşanan salgına bir nebze değinmişlerse de muhtemelen onlar da Thukydides'in çalışmasını temel kaynak olarak kullanmışlardır⁴. Thukydides, Atina'da yaşanan salgına neden olan patojen hakkında önemli bilgiler vermiştir. Söz konusu verilerden hareketle pek çok araştırmacı salgına sebep olan hastalığı tanımlamak için önemli çalışmalar yapmış olmalarına karşın, hastalığın etkileri çok fazla analiz edilmemiş ya da var olan bilgiler eleştirel bir analize tabi tutulmadan doğru olarak kabul edilmiştir. Nihayetinde tarih tek bir anlatı değildir; tam tersine binlerce çeşitli anlatıdan meydana gelir. Neyi anlatmayı seçersek, bir diğerini susturmayı tercih etmiş oluruz. Bu bağlamda araştırmacılar ifade edildiği üzere Thukydides'e büyük bir güven duyarak salgının etkilerini doğru kabul etmişlerdir. Bu çalışmada ise olayların gerçekten aktarıldığı şekilde mi yaşandığı yoksa salgının etkilerinin fazlaca mı abartıldığı tespit edilmeye çalışılacaktır.

Tarihteki en önemli salgınlardan biri M.Ö. 431-404 yılları arasında Atina ve Sparta ile bu iki siyasi yapıya bağlı müttefikler arasında vukuu bulan Peloponnesos Savaşı'nda yaşanmıştır. Bilindiği üzere savaş öncesinde Hellas'ın en önemli polisleri olan Atina ve Sparta, Kserkses'in Hellas seferi esnasında Perslere karşı işbirliği yapmışlarsa da iki devlet arasındaki ilişkiler M.Ö. V. yüzyıl ortalarından itibaren bozulmaya başlamıştır. M.Ö. 446-445 tarihleri arasında imzalanan ve 30 yıl sürmesi planlanan barış, M.Ö. 430'larda ortaya çıkan olaylarla bağlantılı olarak uzun ömürlü olmamıştır⁵. Peloponnesos Savaşı öncesinde yaşanan hadiselerle ilişkili olarak Hellas iki rakip hize ayrılmıştı. Pek çok çatışmada olduğu gibi söz konusu mücadelenin de başlama nedeni oldukça karmaşıktır. Peloponnesos Savaşı ile ilgili en önemli kaynaklardan biri olan Thukydides, savaşın başlıca nedeninin Atina ile Sparta arasında M.Ö. 430'larda birbirlerinin müttefikleri ile ilişkiye girme yetkilerinin olup olmadığı konusundaki anlaşmazlığa dayandığını iddia etmiştir⁶. Gerçekte ise savaş emperyalist tutkular ve rakiplerin birbirlerinin sahip olduğu güçten çekinmesi sebebiyle başlamıştır.

Peloponnesos Savaşı bir bakıma balina ile filin mücadelesine benzemektedir. Zira savaşın karşı cephelerinde yer alan güçler farklı alanlarda üstünlüklere sahiplerdi. Sparta ve müttefikleri ki Korinthos'u bunun dışında bırakmak gerekir karada güçlüyken özellikle Atina, Helen dünyasının en önemli deniz gücüydü. Tarafların farklı sahalarda baskın güç olmaları savaşın genel stratejisini etkilemiş, bu durum konumuzu teşkil eden salgının Hellas'ın geneli ile kıyaslandığında Atina'da

Ancient City, ed., Valerie M. Hope and Eireann Marshall, Routledge, London and New York, 2000, s. 56.

4 James Longrigg, **a.g.m.**, s. 63.

5 Thukydides, **Peloponnesos Savaşları**, çev., Furkan Akderin, Belge Yayınları, İstanbul, 2010, I. 115; Plutarkhos, **Bioi Paralello: Perikles**, çev. B. Perrin, Loeb Classical Library, London, 1948, 21-23; Pausanias, **Hellados Periegesos**, çev. W. H. S. Jones, Loeb Classical Library, London, 1954, V. 23. 4. Ayrıca bkz. Geoffrey Hawthorn, **Thucydides on Politics: Back to the Present**, Cambridge University Press, Cambridge, 2014, s. 37-38.

6 Atina, Sparta'nın en önemli müttefiki olan Korinthos'un eski kolonisi Korkyra'ya yardım etmiş, ayrıca yine Sparta'nın müttefiki olan Megara'ya karşı ekonomik yaptırımlar uygulamıştır. Bu gelişmeler yaşanırken eskiden Atina'nın yanında yer alan Potidaia, Korinthos'tan yardım talep etmiş ve Korinthos'un yardıma gelmesi ile savaş M.Ö. 431 tarihinde başlamıştır. Thukydides, I. 49-50; 67-71; 73-75. Ayrıca bkz. Donald Kagan, **The Peloponnesian War**, Penguin, New York, 2004, s. 45. Terry Buckley, **Aspects of Greek History**, Routledge, London and New York, 1996, s. 319-22.

Thukydides'in aktarımına göre görece olarak daha şiddetli yaşanmasına sebep olmuştur. Zira savaş başladığında Atina'daki siyasi yaşamı domine eden Perikles, mücadele esnasında uygulanmaya çalışılan stratejinin temellerini atmıştır. M.Ö. V. yüzyıl ortalarına gelindiğinde Atina'nın sahip olduğu deniz gücü ve kent çevresinde yer alan tahkimatlar dönemin kuşatma makinelerinin aşamayacağı düzeydeydi⁷. Dolayısıyla Atinalılar, deniz ticaret rotalarına egemen olmalarından ötürü her hangi bir sıkıntıyla karşılaşmadan ihtiyaç duydukları malları ithal edebilirlerdi⁸. Savunmada bu tarz imkânlarla sahip olan Atina, sahip olduğu deniz gücü vasıtası ile Sparta ve müttefiklerine istedikleri yer ve zamanda saldırma olanağına da sahipti. Perikles, bahsi geçen avantajlardan yararlanmak suretiyle iki yönlü bir stratejiyi benimsetmeye çalışmıştır. Buna göre Atina, doğrudan saldırıya uğrasa bile özellikle Sparta ile karada karşılaşmaktan kaçınmalı ve Peloponnesos Birliği'nin topraklarına denizden saldırmalıydı. Perikles, Atina'nın üstün bir deniz gücüne ve maliyeye sahip olması sebebiyle uzun bir yıpratma savaşında galip geleceğine inanmaktaydı. Buna karşın Peloponnesos Birliği'nin lideri olan Sparta ise bir tarım ülkesiydi ve Atina'yla kıyaslandığında görece olarak ilkel bir ekonomiye sahip olmasından ötürü uzun bir savaşı sürdürmeye yetecek mali kaynaklara sahip değildi. Sparta hoplitlerden oluşan 40.000 kişilik bir kara gücüne sahip olmasından ötürü Atina ile karada karşılaşmayı ve onu esaslı bir yenilgiye uğratarak müttefiklerinden ayırmayı arzu etmekteydi. Perikles, düşmanın stratejisinin farkında olduğu için kent merkezi dışında yaşayan birçok Atinalının, Sparta'nın düzenlediği yıllık Attika istilasından korunmaları için Atina'ya göç etmelerini sağlamıştır. Öngörülemez bir şekilde M.Ö. 430 tarihinde ortaya çıkan salgının Atinalılara nüfuslarını sarsarak maddi, en önemli liderleri Perikles'i öldürerek siyasi, kendilerine olan güvenlerini yerle bir ederek toplumsal ve dini normları aşındırarak psikolojik zararlar verdiği iddia edilmiştir⁹. Bununla beraber salgın esnasında ve sonrasında yaşanan olaylar dikkatli bir şekilde analiz edildiğinde hastalığın etkilerinin abartıldığı kanısındayız.

Thukydides'in Aktarımına Göre Salgın

Thukydides, M.Ö. 430 tarihinde Atina'da ortaya çıkan salgın ve hastalığa neden olan patojen hakkında ayrıntılı tasvirlerde bulunmuştur. Thukydides salgının Etiyopya kökenli olduğunu Mısır, Libya ve Pers toprakları üzerinde Hellas'a ulaştığını ifade etmiştir. Salgın, Ege Dünyasında ilk olarak Lemnos'da görülmüş olmakla birlikte burada Atina ile karşılaştırıldığında etkisi daha az olmuştur¹⁰. Salgının Pire'de görülmesi üzerine Atinalılar Peloponnesos'lular tarafından su kuyularının zehirlendiği kanısına varmışlardır. Sonrasında hastalık şehrin yukarı kesimlerine ulaşmış ve asıl kayıplar da burada ortaya çıkmıştır¹¹. Thukydides söz konusu bilgilere ek olarak hastalığa bizzat yakalanması sebebiyle de rahatsızlığın semptomlarını o dönemin bilgisi çerçevesinde ayrıntılı bir şekilde aktarmıştır:

“O sene ilk zamanlar herkesin sağlığı yerindeydi. Sadece işgalcilerin kimileri hastalanıyor-

-
- 7 M.Ö. 450 dolaylarında Atina'nın çevresi güçlü bir sur ile çevrelenmişti. Ayrıca Pire'deki ana limana her iki yönden ulaşan duvar da sağlamlaştırılmıştı. Thomas R. Martin, **a.g.e.**, s. 257.
- 8 Atina söz konusu malların finansmanını Attika-Delos Deniz Birliği'nin hazinesi ve gümüş madenlerinden elde ettikleri kazançla sağlamışlardır. Arif Müfit Mansel, **a.g.e.**, s. 318-319
- 9 Thomas R. Martin, **a.g.e.**, s. 260.
- 10 Thukydides, II. 48. Ayrıca bkz. Charles De Paolo, **Epidemic Disease and Human Understanding**, McFarland Publishers, North Carolina and London, 2006, s. 64.
- 11 Thukydides, II. 48. Ayrıca bkz. Helen King, **Greek and Roman Medicine**, Bloomsbury, London, 2013, s. 21.

du. Genelde hiçbir ön belirti olmuyordu. İnsanlar sağlıklıyken birdenbire ateşleri çıkmaya başlıyor, gözleri yanıyor, boğaz ve dilde kanlanma oluyor, nefes alıp vermede düzensizlik yaşanıyor, ağızda kötü bir koku oluyordu. Daha sonra göğüste şiddetli bir ağrı başlıyordu. Bununla beraber gelen öksürüğü midedeki akıl almaz ağrılar takip ediyordu... Hastaların bir kısmı bundan sonra kusmaya başlıyorlardı. Bir kısmı ise kusmuyor hıçkırığa başlıyorlardı. Hıçkırık kimi hastalarda uzun süre devam ederken kimilerinde kısa bir süre sonra kesiliyordu. Dışarıdan bakıldığında hasta çok ateşli görünmüyordu. Ancak içten epeyce yanıyorlardı. Deri kırmızıya çalıyor ve pürüzlü bir hal alıyordu. İnsanların içlerindeki ateş en hafif giysileri bile giymelerine engel oluyordu. Hastalar o kadar çok yanıyorlardı ki kendilerini soğuk suların olduğu kuyulara atmak istiyorlardı. Kendilerine iyi bakılmayanlar gerçekten de böyle yaptılar. Fakat ne kadar su içilirse içilsin rahatlamıyorlardı. Ayrıca vücutta daimi bir yorgunluk ve susuzluk hissediliyordu. Yedi veya dokuz gün içinde hastaların birçoğu ölüyordu. Eğer bu kısmı atlatmayı başarırlarsa bu kez de hastalık bağışıklara iniyordu. Ardından şiddetli bir ishal başlıyor bu aşamada yaşamlarını kaybediyorlardı. İlk zamanlar baş kısmında başlayan bu sıkıntılar zaman içinde vücudun tamamına yayılıyordu. Kimi zamanlar hastalık cinsel organlardan, ayak ve ellerin en uç noktalarına kadar bile taşınyordu. Bazen insanlar bu uzuvlarından bazılarını kaybederek hastalıktan kurtulmak yoluna gidiyorlardı. Bu arada gözlerinden bile olanlar oldu. Hastalıktan kurtulmayı başaranlar da bilinçlerini kaybediyorlar ve kendilerinin ve akrabalarının kim olduklarını hatırlayamıyorlardı.”¹²

Thukydides’in salgına yol açan patojen konusunda vermiş olduğu bilgilerin ayrıntıdan uzak olması sebebiyle araştırmacılar salgının türü konusunda farklı iddialarda bulunmuşlardır. Zira pek çok hastalığın belirtileri ortak olup aradaki fark ancak uzmanlar tarafından yapılan ayrıntılı testler sonucunda tespit edilebilmektedir¹³. Konu bu açıdan değerlendirildiğinde çiçek, hıyarcıklı veba, tifo, tifüs, kızamık, grip gibi rahatsızlıklara ek olarak Thukydides’in de belirttiği gibi Afrika kökenli bir hastalık olması sebebiyle salgının eboladan bile kaynaklanabileceği iddia etmiştir¹⁴. Yukarıda

12 Thukydides, II. 49.

13 Thukydides hastalığa bizzat yakalanmış olmasından ötürü konu ile ilgili önemli bilgiler sağlamış olmakla beraber bazı noktalarda kafa karışıklığına sebep olabilecek muğlaklıkta aktarımlarda bulunmuştur. Örneğin derinin ne şekilde döküldüğü konusunda ayrıntılı bir bilgi vermemiştir. Metinde bu durum kısaca su toplama ve ülser ya da yaralar şeklinde tarif edilmiştir. Fakat su toplanan alanın rengi, bölgesi ya da oluşum aşaması anlatılmamıştır. Bunun ötesinde Thukydides tarafından deri döküntüsünü tanımlamak için kullanılan Helence kelimesinin anlamı konusunda da farklı fikirler bulunmaktadır. Modern terimler olan çıban, isilik veya lezyon ya da doku yaraları Thukydides’in kesin olarak neyi anlatmak istediğini ortaya koymamaktadır. Dolayısıyla bu durum, tarihçiler ve tıbbi çevrelerde hastalığın ne olduğu konusunda kafa karışıklıkları yaratmıştır. Thukydides’in aktarımında yer alan su toplama ve irinli yaralar ifadesi, bir uzmana göre çiçek hastalığında görülen yaralara benzetilirken, başka bir uzman ise deri döküntüsü ateşli tifüs olarak tanımlanmasına sebebiyet vermiştir. Deri döküntüsü ile ilgili Thukydides’in aktarımı araştırmacıları şaşırtmakta ve farklı sonuçlara ulaşmalarına sebebiyet vermektedir. M. A. Soupios, “Impact of the plague in Ancient Greece”, **Infectious Disease Clinics of North America**, vol. 18, no. 1, 2004, s. 47.

14 Bazı araştırmacılar salgına neden olan hastalığın çiçek olduğunu iddia etmişlerse de fiziki bitkinlik ve yüksek ateş; sırt ve belde ağrı; ve kızamık kızarıklıkları sonrası deride kalan çukurşukluklar gibi hastalığın karakteristik özellikleri Thukydides tarafından aktarılmamıştır. Salgının ortaya çıktığı tarihlerde Helen dünyasında hıyarcıklı vebanın taşıyıcısı konumundaki kara sıçanlar bilinmemekteydi. M. A. Soupios, **a.g.m.**, s.47-48. Ayrıca hıyarcıklı vebanın genel özelliklerinden olan iltihaplı şişlikler ya da hıyarcıklar Thukydides tarafından konu edilmemiştir. Tifüsün belirtileri arasında şiddetli baş ve kas ağrıları ile kuru öksürüğün Thukydides tarafından belirtilmemiş olması bu hastalığın da elememize neden olmuştur. Kızamık ise be-

belirtilen hastalıkların neredeyse tamamı yoğun nüfuslu bölgelerde kısa sürede yayılma eğilimindedirler ki Atina'nın o dönem Helen dünyasının en kalabalık ve kozmopolit kenti olmasına ek olarak Perikles'in savaş stratejisi uyarınca Attika'da yaşayanlarında kente gelmiş olması sonucunda var olan nüfus yoğunluğunun daha da artmış olduğu hatırd tutulmalıdır.

Atina'da ortaya çıkan salgının kaynağı konusunda tartışmalar halen devam etmesine karşın 1992-97 yılları arasında Atina'daki metro inşaatları sırasında Kerameikos bölgesinde ortaya çıkarılan toplu mezarlar konunun aydınlatılmasına önemli katkı sağlamıştır. Söz konusu toplu mezarların ilkinde 150 ikincisinde ise 29 adet iskelet ortaya çıkartılmış ve yapılan analizler neticesinde mezarların Peloponnesos Savaşı dönemine ait olduğu saptanmıştır. Toplu mezarlardaki cesetlerin konumları incelendiğinde en alt tabakadaki gömülerin özenli bir şekilde yapıldıkları görülürken, sonraki definler daha özensiz olarak yapılmıştır. Mezar hediyesi olarak da düşük kalitede eşyalar ortaya çıkartılmıştır. Helen toplumunda kremasyon yönteminin uygulanmadığı toplu mezarların oldukça nadir olması, mezarların salgın dönemiyle ilişkili olduğu sonucuna ulaşılmasına sebebiyet vermiştir. Thukydides'de cenazelerin dini kurallar göz ardı edilerek defnedildiğini ifade etmiştir¹⁵. Toplu mezarlarda ortaya çıkartılan kemikler ve dişler üzerinde yapılan DNA incelemeleri söz konusu salgına su kaynaklı bir patojen olan tifonun sebep olduğunu göstermiştir¹⁶. Diğer taraftan Thukydides hastalığa yakalananların kuyuların etrafına toplandığını ve kendilerini kuyulara attıklarını ifade etmiştir. Bu durumda kurbanlar zincirleme olarak kuyuları kirletmiş olabilirler ki bu da salgının hızla yayılmasına neden olmuştur.

Salgının Demografik Etkileri

Günümüzde olduğu gibi antikçağlarda da herhangi bir siyasi yapının güçlü olabilmesinin temel şartlarından biri sahip olduğu nüfus varlığıdır. Özellikle hastalıkların nedenleri ve korunma yöntemleri konusunda günümüzle kıyaslandığında görece olarak az bilgiye sahip olunan dönemlerde salgınlar nüfus üzerinde yıkıcı etkilere sebebiyet vermişlerdir. Bu bağlamda Thukydides'in aktarımlarından yola çıkan araştırmacılar, Atina'da yaşanan salgın sebebiyle kentin demografik yapısının olumsuz yönde etkilendiğini ve sonuçta bu durumun özellikle siyasi ve askeri alanlarda menfi etkilere sebep olduğunu iddia etmişlerdir¹⁷.

lirtileri bakımından Thukydides'in tarifinden oldukça farklıdır. Örneğin nezle, ağız içinde yanak mukozasında gri-beyaz renkte, iğne başı büyüklüğünde çevresi koyu kırmızı lekeler olan kopluk lekeler ve kulak ardından, alından ve saçlı deriden başlayan ufak pembe-kırmızı döküntüler ortaya çıkması hastalığın başlıca belirtileridir. Buna ek olarak anormal düzeyde kötü kokulu nefes ve hafıza kaybı bu hastalıkla ilişkilendirilmemektedir. Thukydides ayrıca eller ve ayaklarda kangren olduğunu belirtmesine karşın kızamığın bu tarz bir etkisi yoktur. Bkz. Robert J. Littman and M. L. Littman, "The Athenian Plague: Smallpox", **Transaction and Proceedings of the American Philological Association**, vol. 100, 1969, s. 262-263. Ebola ile ilgili olarak bkz. Bernard Dixon, "Ebola in Greece?", **British Medical Journal**, vol. 313, no. 7054, 1996, s. 430.

15 Thuydides, II. 52.

16 N. C. Stampolidis and L. Parlama, **Athens: The City Beneath the City: Antiquities the Metropolitan Railway Excavation**, Abrahams, Harry N. Abrams,, New York, 2001, s. 272-273.

17 Cristopher Howell, "Plague of Athens: A Fate More Terrible Than the Spartans 430-426 BCE", ed., Rebecca M. Seaman, **Epidemics and War: The Impact of Disease on Major Conflicts in History**, ABC-CLIO, Santa Barbara, 2018, s. 12.

Atina'da ortaya çıkan salgının demografik etkilerini belirleyebilmek için ilk olarak salgın öncesinde kentin nüfusunun ne kadar olduğunu saptamak gerekir ki bu bağlamda konu ile ilgili en önemli veri Thukydides tarafından sağlanmıştır. Thukydides, Peloponnesos Savaşı arifesinde Atina'nın sahip olduğu asker sayısı ile ilgili önemli bilgiler aktarmıştır. Örneğin Thukydides'in aktarımına göre, Atian ordusunun asker sayısı şu şekildedir:

“Diğer taraftan surları koruyan on altı bin askerin dışında on üç bin hoplitte bulunmaktaydı. Surları savunanlar en yaşlı ve gençlerden oluşan hoplitlerdi... On iki bin süvari ve atlı okçu, on altı bin okçu vardı. Peloponnesos Savaşı'nın başında Atinalılar'ın askeri durumları bu şekildeydi¹⁸.”

Kara gücüne ek olarak Atina donanması ortalama 200 triremesden oluşmaktaydı ki her gemide üç kata dağılmış şekilde 170 kürekçiye ek olarak subaylar, deniz erleri ve üst donanımdan sorumlu 30 kişi görev yapmaktaydı¹⁹. Söz konusu rakamlar göz önünde bulundurulduğunda donanmada 40.000 denizcinin görev yaptığı ortaya çıkmaktadır. Tüm bu rakamlar dikkate alındığında Atina'nın 97.000 kişilik bir askeri güce sahip olduğu görülmektedir²⁰. Bununla birlikte Peloponnesos Savaşı öncesinde Atina'da yaşayan insan sayısı ile ilgili araştırmacıların farklı düşünceleri bulunmaktadır. Bazı araştırmacılar, Atina vatandaş sayısının 60.000 kişi olduğunu iddia etmiş olmalarına karşın²¹; toplam nüfusun 235.000 kişi olduğunu, bunun 35.000'i yetişkin vatandaşlar olmak üzere toplam vatandaş sayısının 105.000, ayrıca aileleri ile birlikte 30.000 metoikos ve 100.000 kölenin kentte yaşadığı ileri sürülmüştür²².

Thukydides salgın ilk olarak ortaya çıktığında dört bin hoplitten bin beş yüzünün hayatını kaybettiğini iddia etmiştir²³. Benzer bir şekilde Diodoros da muhtemelen Thukydides'i kaynak olarak binden fazla askerin hayatını kaybettiğini aktarmıştır²⁴. Söz konusu aktarım doğru kabul edildiğinde hastalıktan ölenlerin oranı % 25-26 dolayındadır. Bununla beraber Thukydides söz konusu bin askerin ne kadarının çatışmalarda, ne kadarının aldıkları yaralar yüzünden öldükleri konusunda herhangi bir bilgi vermemektedir. Thukydides salgının ikinci kez ortaya çıktığı dönemle ilgili olarak ise *“Dört bin dört yüz hoplit ve üç yüz süvari öldü. Sivil kayıpların sayısı ise çok daha fazladır”* ifadelerini kullanmıştır²⁵. Söz konusu rakamsal verilerden hareketle bazı araştırmacılar, ölüm oranının % 25 dolayında olduğunu ileri sürmüşlerdir. Fakat bu değerlendirmeyi yaparlarken, çatışmalar esnasında yaşanan kayıpları görmezden gelmişler ve literatürde % 25-30 orası ölüm oranı genel olarak kabul görmüştür²⁶.

18 Thukydides, II. 13.

19 Lionel Casson, **Antikçağda Denizcilik ve Gemiler**, çev: Gürkan Erkin, Homer Kitapevi, İstanbul, 2002, s. 67.

20 Thukydides'in vermiş olduğu bilgilerden yola çıkılarak yapılan ortalama bir tahmin. Thukydides, II. 13.

21 Mogens Herman Hansen, **The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes**, University of Oklahoma Press, Oklahoma, 1999, s. 55.

22 Leonard Whibley, **Political Parties in Athens During the Peloponnesian War**, Cambridge University Press, Cambridge, 1889, s. 40.

23 Thukydides, II. 58.

24 Diodoros, **Bibliothèque**, ed. by C. H. Oldfather, Diodorus of Sicily, Loeb Classical Library, London, 1953, XII. 41-13.

25 Thukydides, III. 87.

26 I. Morris, B. B. Powell, **The Greeks, History, Culture and Society**, Pearson Prentice Hall, New Jersey, 2006, S. 335-336.

Atina'da yaşanan salgın konusunda temel kaynak olan Thukydides, “*insanlar bilindik hastalıklara yakalanmıyorlardı. Yakalananlar da kısa zaman içinde veba oluyorlardı*”²⁷ diyerek modern araştırmacıların salgının yaşandığı tarihlerde tüm ölümleri hastalıkla ilişkilendirmeleri hatasına düşmelerine sebep olmuştur. Bu ifade doğrultusunda araştırmacılar, M.Ö. 431 yılında Atina'da 47.000 yurttaşın yaşadığını ve bunlar içinden 15.000 kişinin salgın sebebiyle öldüğünü ileri sürmüşlerdir²⁸. Yine Attika nüfusunun 315.000'den 218.000 indiği iddialar arasındadır²⁹. Hatta salgın nedeniyle 300.000 kişinin bile öldüğü ileri sürülmüştür³⁰. Daha öncede ifade edildiği üzere, Atina'da yaşanan salgının tifo kaynaklı olduğu anlaşılmıştır ki adı geçen hastalığın öldürme oranı çiçek ya da hiyarcıklı veba ile karşılaştırıldığında yüksek olmadığı bilinmektedir. Savaşın başladığı tarihlerde Atina 17.000 hoplite sahip olmasına karşın M.Ö. 424 yılına gelindiğinde bu sayı 9500'e düşmüştür. Sonuçta bazı araştırmacılar, asker miktarındaki azalmayı salgınla ilişkilendirirken kimileri de ise duruma daha ihtiyatlı yaklaşmışlar ve sayılardaki azalmanın başat nedenlerinden biri olarak savaşı göstermişlerdir³¹. Diğerleri ise salgının boyutunu o denli abartmışlardır ki bu salgının antikçağ boyunca görülen en yıkıcı salgın olduğunu ve savaştaki yenilginin salgından kaynaklandığını belirtmişlerdir³². Bununla birlikte kimileri de salgının haddinden fazla abartıldığını; gerçekte Sicilya Seferi'nin sonuçlarının salgından daha ağır olduğunu iddia etmişlerdir³³.

Hoplitler arasında salgının daha etkili olduğu da zaman zaman iddia edilmiş olmasına karşın, bu sınıf alt gelir grupları ile karşılaştırıldığında görece olarak daha iyi imkân ve koşullara sahiptiler. Zira hoplitler, çoğunlukla üst ve orta gelir grubuna mensup kişilerden oluşmaktaydı³⁴. Bu bağlamda doğal olarak daha iyi beslenme, barınma ve sağlık olanaklarına sahiptiler. Bununla birlikte hoplitler, deniz aşırı bölgelere düzenlenen seferler esnasında Pire'den gemilere binmekteydiler. Bu durumda hastalığa yakalanmaya daha açık oluyorlardı. Zira Pire bölgesinde doğal su kaynakları olmadığı için ihtiyaçlar sarnıçlardan karşılanmaktaydı ki bu durum da hastalığa yakalanma olasılığını arttırmaktaydı. Çünkü tifo, su kaynaklı bir patojendir ve Thukydides'de salgının ilk olarak Pire'de başladığını ifade etmiştir³⁵. Plutarkhos da salgından en fazla gençlerin dolayısıyla

27 Thukydides, II. 51.

28 M.H. Hansen, “Three Studies in Athenian Demography”, **Historisk-filosofiske Meddelelser** 56, The Royal Danish Academy of Sciences and Letters, Munksgaard, Copenhagen, 1988, s. 14.

29 A. W. Gomme, **The Population of Athens in the Fifth and Fourth Centuries B.C.**, Basil Blackwell, Oxford, 1933, s. 26.

30 Michel Drancourt and Didier Raouli, “Molecular insights into the history of plague”, **Microbes and Infection**, vol. 4, no. 1, 2002, s. 105-109.

31 M.H. Hansen, **a.g.m.**, s. 14.

32 Norman F. Cantor, **In the Wake of the Plague: The Black Death and the World It Made**, Simon and Schuster, New York, 2001, s. 188. R. J. G. Mayor, “Population”, **A Companion to Greek Studies**, ed., Leonard Whibley, Cambridge University Press, Cambridge, 1931, s. 504.

33 J. F. D. Shrewsbury, “The plague of Athens”, **Bulletin of the History of Medicine**, vol. 24, no. 1, 1950, s. 1-25.

34 Solon'un yapmış olduğu düzenleme neticesinde Atina toplum dört sınıfa bölünmüştü. Bunlar: Petakosioimedimnoi (500 medimnos ve üstü buğday, zeytinyağı ya da şarap üretenler), hippeis (300 medimnos), zeügitoi (200 medimnos) ve thetes (200 medimnos altı). Konu ile ilgili bkz. Aristotle, **Aristotle on the Constitution of Athens**, ed., Frederic G. Kenyon, The Lawbook Exchange, Clarke and New Jersey, 2004, VII. 3-4. Ayrıca bkz. P. J. Rhodes, **Athenian Democracy**, Oxford University Press, Oxford and New York, 2004, s. 250-251.

35 Thukydides, II. 48.

da hoplitlerin etkilendiğini iddia etmiştir³⁶.

Peloponnesos Savaşları esnasında Atina'da yaşanan salgının tarihin gidişatı üzerinde etkili olduğu pek çok araştırmacı tarafından iddia edilmiştir. Bu bağlamda salgın sebebiyle Atina toplumunda sosyal ve ahlaki alanda bir çöküşün yaşandığı savunulmuştur. Bu duruma ek olarak, salgından etkilenmemek için Spartalıların kuşatmayı uzun tutmadıkları iddia edilmiş olmasına karşın Thukydides bu tezi doğrulamamaktadır³⁷. Zira o, konu ile ilgili olarak şu ifadeleri kullanmıştır: “*Bu istilada Peloponnesoslular öncekilerden daha fazla Attika’da kaldılar ve tüm ülkeyi tahrip ettiler, gerçekte onlar neredeyse 40 gün Attika’da kaldılar.*”³⁸

Thukydides, salgının dini temelli olduğunu iddia edenlerin olduğunu aktarmaktadır. Bu bağlamda da Atinalılar, salgına son vermek için Delos Adası’nda arınma ayini düzenlemişlerdir³⁹. Aynı zamanda Thukydides, ortaya atılan kehanetlerde salgın konusunda bilgiler bulunulduğunu da aktarmaktadır:

“Atinalılar böyle büyük bir felaketle karşılaşmışlardı. Kent içinde salgın, dışında ise toprakların yakılıp yıkılması söz konusuydu. Bu arada yaşlıların eskiden duydukları bir kehanet akla geldi: Dor savaşıyla beraber veba da gelecek. Bunu hatırlatanlara karşı çıkanlar oldu. Çünkü kehanette sözü edilen şeyin veba değil kıtlık olduğunu belirtiyorlardı. Ancak salgının da etkisiyle kehanet salgın olarak yorumlandı. Çünkü insanlar duydukları şeylerle yaşadıkları şeyleri örtüş-türmek istiyorlardı. Sanırım bu sırada kıtlık yaşansaydı kehanette kıtlık olarak yorumlanırdı. Bu kehanetten söz edenler aynı zamanda Spartalılar için yapılan kehanetten de bahsetmekteydiler. Tanrı kendilerine Spartalılar büyük bir istekle savaşılırsa onlara yardım edeceğini belirtmişti. Doğal olarak bu kehanet doğru bulunmaya başlanmıştı. Çünkü Peloponnesoslular salgından etkilenmemişlerdi. Şuana kadar veba salgınından en çok etkilenen yer Atina ve ülkenin en kalabalık yerleriydi”⁴⁰.

Muhtemelen Diodoros, Thukydides’i kullanarak Atinalıların salgından korunmak amacıyla Delos Adası’nda bir ayin düzenlediklerini ifade etmiştir⁴¹. Benzer bir şekilde Pausanias da Atina’da Peloponnesos Savaşı esnasında bir salgının yaşandığı konusunda bilgiler vermektedir⁴². Her iki kaynağında aktardığı üzere Atinalılar salgının etkilerini azaltmak amacıyla bir arınma ritüeli düzenledikleri görülmektedir. Bu durumda Atina’da bir salgının yaşandığı kesin olmasına karşın, kanıtların dikkatli bir şekilde incelendiğinde iddia edildiği gibi büyük ölçekli olmadığı kanısındayız.

36 “İlk olarak başlarına veba yıkımı geldi ve gençlerinin ve güçlülerinin çiçeğini alıp götürdü. Bu onları ruhta ve bedende zayıflattı ve Perikles’e karşı çılgına dönmelerine yol açtı. Böylece tıpkı hastaların delirip doktorlarına ya da bir babaya saldırmak için çabalayıp durmaları gibi, onlar da Perikles’e zarar vermeye çalıştılar”. Plutarkhos, **Perikles**, 34.

37 Hans Zinsser, **Rats, Lice and History**, Percy Lund Humphries, London, 1935, s. 121.

38 Thukydides, II. 57.

39 Thukydides, III. 104.

40 Thukydides, II. 54.

41 Diodoros, XII. 58.

42 Pausanias, **Pausanias’s Description of Greece**, vol. 1, ed., J. G. Frazer, Cambridge University Press, Cambridge, 2012, I. 3. 3.C. W. Hedrick, “The Temple and Cult of Apollo Patroos in Athens”, **American Journal of Archaeology**, vol. 92, 1988, s. 196. Frederick A. Cooper, **The Temple of Apollo Bassitas: The Architecture**, American School of Classical Studies at Athens, Princeton and New Jersey, 1996, s. 75.

Zira Atina agorasında ortaya çıkartılan yazıtların hiçbirinde şiddetli bir salgının yaşandığına dair bilgi bulunmamaktadır⁴³.

Tüm bu veriler ışığında Atina'da bir salgının yaşandığı kesin gibi görünmekle beraber Thukydides ve bazı araştırmacıların iddia ettiği gibi nüfusun büyük kısmını etkileyen bir salgının yaşandığı konusunda elde sağlam deliller bulunmamaktadır. Yukarıda ifade edilen bilgilere ek olarak nüfusun ¼'ünü etkileyecek şiddette bir salgın yaşanması durumunda Atina'nın Peloponnesos Savaşı gibi uzun soluklu bir mücadeleyi sürdürmesinin mümkün olamayacağı kanaatindeyiz.

Salgının Siyasi ve Askeri Etkileri

Peloponnesos Savaşı konusunda düşünce beyan eden araştırmacıların büyük kısmı, Thukydides ve Plutarkhos'un aktardığı bilgiler ışığında savaşın kritik safhasında Perikles gibi yetenekli bir devlet adamının salgın sebebiyle hayatını kaybettiğini iddia etmişlerdir⁴⁴. Bununla beraber Perikles'in ölümü konusunda bilgi veren antik kaynaklarda ölüm sebebi açık olarak ifade edilmemiştir. Thukydides savaşın başlamasından iki yıl altı ay sonra Perikles'in ölmesi dışında nasıl hayatını kaybettiği konusunda bilgi vermemektedir⁴⁵. Peloponnesos Savaşı'ndan yaklaşık olarak beş asır sonra eserini yazan Plutarkhos'un Perikles'in ölümü konusunda verdiği bilgiler ise kafa karıştırıcıdır. Plutarkhos konu ile ilgili olarak şu bilgileri vermektedir:

*“Perikles çöküntü içinde evinde yatıyordu. Ama Alkibiades ve başka dostları tarafından kamu yaşamına yeniden dönmesi konusunda ikna edildi... Bu sırada görünürde başkalarında olduğu gibi keskin ve şiddetli bir atakla değil ama uzunca bir zaman boyunca birçok değişiklik göstererek ilerleyen ağır bir rahatsızlıkla, veba Perikles'i yakaladı, yavaş yavaş bedeninin gücünü tüketti ve ruhunun soylu etkilerini zayıflattı...”*⁴⁶

Thukydides salgına yol açan hastalığa yakalanan kişilerin yedi ile dokuz gün içinde hayatlarını kaybettiğini belirtmiştir⁴⁷. Bu duruma tezat olarak Plutarkhos ise Perikles'in hastalığının uzun süre devam eden ve ağır ilerleyen bir rahatsızlık olduğunu aktarmaktadır ki bu iki anlatım bir tezatlık yaratmaktadır. Plutarkhos muhtemelen Thukydides'in eserinden yararlanmış ve kendi çıkarımlarını da kullanmak suretiyle Perikles'in salgın sonucunda hayatını kaybettiğini iddia etmiştir. Gerçekte ise Perikles salgına yol açan hastalığın belirtilerinin hiçbirini sergilemediği görülmektedir. Muhtemelen öldüğünde 60'lı yaşlarda olan Perikles iddiaların aksine farklı bir rahatsızlık sonucunda hayatını kaybetmiştir. Bu durumda salgının, Perikles'in ölümüne yol açarak Atina'nın askeri ve siyasi geleceğine etki ettiği iddiaları temelden geçersiz bir hale gelmektedir. Perikles her ne kadar tarihçiler tarafından Atina'nın siyasi ve toplumsal yaşamına bıraktığı izler sebebiyle göklere çıkarılmış olsa da gerçekte tek bir kişinin ölmesinin savaşın gidişatı üzerinde yapacağı etki za-

43 J. M. Camp, **The Archaeology of Athens**, Yale University Press, New Haven and London, 2001, s. 257.

44 Charles Alexander Robinson, **Athens in the Age of Pericles**, University of Oklahoma Press, Oklahoma, 1971, s. 113. Stephen V. Tracy, **Pericles: A Sourcebook and Reader**, University of California Press, Berkeley, Los Angeles and London, 2009, s. 19. Thomas R. Martin, **a.g.e.**, s. 260. Arif Müfit Mansel, **a.g.e.**, s. 321.

45 Thukydides, II. 65.

46 Plutarkhos, **Perikles**, 38-39.

47 Thukydides, II. 49.

man zaman abartılmıştır. Zira Perikles her halükarda ölümlü bir kişiydi ve savaş başladığında yaşı altmışa gelmişti. Peloponnesos Savaşı'nı temelde bir yıpratma harbi olduğu ve uzun süre devam ettiği düşünülecek olursa ölümünün yarattığı etki buna göre hesaplanmalıdır. Tarihçiler çoğunlukla kişilere olduğunda fazla değer yükleme eğilimindedirler ki bu durumlarda hata yapılması kaçınılmazdır. Önemli olan kişilerden çok devletleri idare eden kurumların gelişmişlik düzeyleridir. Bu bağlamda Thukydides ve Plutarkhos, Perikles'in ölümü sonrasında Atina'daki sosyal ve siyasi yaşamda ortaya çıkan durumu aristokrat ve demokrasi karşıtı bir zihinle ele aldıkları için konu hakkında tarafsız bir değerlendirme yapmaları da beklenemez⁴⁸.

Daha öncede ifade edildiği üzere, savaş başladığında donanması ve sahip olduğu güçlü tahkimat sebebiyle Atina doğrudan saldırılarla ele geçirilemez konumdaydı. Bu duruma ek olarak savaşın başında Atina siyasi ve askeri açıdan oldukça kuvvetliydi. Bununla beraber Perikles'in ortaya attığı savaş taktığının uygulamadan kaynaklanan bir takım sorunları vardı. Kent merkezi dışında yaşayan pek çok Atinalının, Sparta ordusunun her yıl düzenli olarak gerçekleştirdiği Attika istilası esnasında evlerini ve tarlalarını arkalarında bırakıp kent surları gerisine çekilmeleri gerekmekteydi. Thukydides, Atinalıların doğup büyüdükleri ve aynı zamanda alıştıkları yaşam tarzını terk etmekte zorluk yaşadıklarını ifade etmiştir⁴⁹. Spartalıların, Attika topraklarını yağmalamaları üzerine kentte yaşayanlar ki özellikle Akharnei'nin erkekleri gelişmeler karşısında öfkeye kapılmışlardı. Fakat Perikles demokratik teamüllere aykırı olarak siyasi manevralarla meclisin yeni bir taktiği onaylamasını engellemeyi başarmıştır⁵⁰. Uzun süreli bir seferi destekleyecek lojistik hatlardan yoksun olan Sparta aynı zamanda helotların da isyan etmesinden çekindiği için seferi uzun tutmamış ve bir ay geçtikten sonra Attika'dan çekilmek zorunda kalmıştır.

Sparta'nın gerçekleştirdiği ilk saldırı sonrasında Atinalılar, Perikles'in planına uygun olarak donanmalarını kullanmak suretiyle harekete geçmişlerdir. Söz konusu dönemde Atinalılar yüz gemiye ek olarak bin hoplit ve dört yüz okçudan oluşan bir gücü Pelonnesos kıyılarına göndermişlerdir. Ayrıca eş zamanlı olarak 30 gemilik bir unsuru da Euboa'yı korumak için sevk etmişlerdir⁵¹.

M.Ö. 430 yılında Arkhidamos'un önderliğinde Sparta'nın gerçekleştirdiği ikinci işgal⁵² sonrasında Thukydides ve bazı araştırmacılar, siyasi ve askeri açıdan salgının kent için olumsuz neticeler doğurduğunu iddia etmişlerdir. Fakat var olan bilgiler aksi yönde deliller içermektedir. Salgın öncesinde Perikles 100 gemiden oluşan bir donanmayı Peloponnesos'a saldırmak amacıyla

48 “Savaş başladıktan iki sene sonra Perikles (M.Ö. 429) öldü. Ölümünden sonra da ne kadar haklı olduğu anlaşıldı. Perikles tüm güçlerini donanma için harcadıkları ve ülkelerinin geleceğini düşündükleri takdirde Atinalılar'ın bu savaştan zaferle çıkacaklarını düşünüyordu. Fakat onun söylediklerinin tersi yapıldı. Savaşla alakalı olmayan ve insanların kişisel çıkarlarını düşünen bazı işler Atinalılar'ın ve müttefiklerinin zararına gelişmelere yol açtı. Bu insanlar başarılı olsalardı yararı kendilerine olacaktı. Fakat başarısız olduklarında bunun acısı devletten çıktı... Yönetim biçimi demokrasi olarak adlandırılrsa da gerçekte var olan bir monarşiydi. Perikles'in ardından iktidara gelenlerse halka yaranmak amacıyla yönetimi halka bıraktılar”
Thukydides, II. 65.

49 Thukydides, II. 16. Thomas R. Martin, **a.g.e.**, s. 258.

50 Thukydides, II. 22.

51 Thukydides, II. 23-26. J. S. Morrison, J. F. Coates and N. B. Rankov, **The Athenian Trireme**, Cambridge University Press, Cambridge, 2000, s. 94.

52 Thukydides, II. 47.

hazırlatmıştır. Söz konusu donanmada 4000 hoplit ve 300 süvari bulunmaktaydı. Ayrıca Khios ve Lesboslular da 50 gemi göndermişlerdir. Atina donanması Epidauros, Trezene, Halieis, Hermione ve Lakonia sahil kenti Prasiai'yi yağmalamış ve sonrasında Atina'ya geri dönmüştür⁵³. Bu esnada Thukydides salgın nedeniyle kentte toplu ölümlerin yaşandığını belirtmektedir⁵⁴. Aynı dönemde Hagnon ve Kleopompos komutasındaki ordu Thrakia'da bulunan Khalkidikeliler'e ve Potidaia kentine yönelik bir sefer başlatmışlardır. Fakat Thukydides ilk kez veba sebebiyle ordunun kenti ele geçiremediğini ve 4000 hoplitten 1500'ünün hayatını kaybettiğini aktarmıştır⁵⁵.

M.Ö. 429 yazında Spartalılar, Attika'yı istila etmek yerine Plataia kentini kuşatmışlarsa da kenti ele geçirmeyi başaramamışlardır⁵⁶. Aynı dönemde başlarında Ksenophon olan Atinalılar, 1000 hoplit ve 200 süvariden oluşan kuvvetleri ile Khalkidikeliler'e ve Boiotialılar'a saldırdılar. Atinalılar ilk olarak Boiotia'daki Spartalos kentine saldırmışlarsa da kenti almayı başaramadıkları gibi burada yapılan muharebede 430 askerlerini kaybetmişlerdir⁵⁷.

M.Ö. 429 tarihinde Atinalılar 20 gemiden oluşan az bir güçle 47 gemiden müteşekkil Korinthos donanmasına saldırdılar ve savaş sonunda 12 gemiyi ele geçirerek önemli bir zafere imza attılar⁵⁸. Söz konusu zafer sonrasında Knemos ve Brasidas önderliğindeki Peloponnesos donanması Pire limanına sürpriz bir saldırı yapmak için harekete geçmiş olmasına karşın muharebe planında yer almayan bir takım aksaklıklar nedeniyle Salamis'e yönelmek zorunda kalmışlar ve sonrasında Korinthos'a çekilmişlerdir⁵⁹.

Arkhidamos liderliğinde Spartalılar, M.Ö. 428 yazında Attika'yı bir kez daha işgal etmiştir. Spartalılar Atina'ya zarar vermek için kırsal alanda tahribatlar yapmışlardır. Bu duruma karşılık Atinalı süvariler kent yakınlarındaki bölgeleri korumak için Sparta ordugâhına karşı saldırılar düzenlemişlerdir. Takip eden süreçte Sparta ordusu geri dönmüştür⁶⁰. Sparta'nın işgali sonrasında Thukydides tekrardan Atina'da yaşanan salgın konusunda bilgi vermektedir⁶¹.

M.Ö. 428/27 yılları arasında Lesbos Adası'ndaki Atina'nın müttefiki olan kentler Mytilene önderliğinde ciddi bir isyan başlatmışlardır. Bu gelişme üzerine Atinalılar, Peloponnesos kıyılarına göndermek için hazırladıkları 40 gemiyi Lesbos'a göndermek zorunda kalmışlardır⁶². Bazı

-
- 53 Thukydides, II. 56. J. F. Lazenby, **The Peloponnesian War**, Routledge, London and New York, 2004, s. 39.
- 54 Thukydides, II. 47.
- 55 Thukydides, II. 58. Donald Kagan, **A New History of the Peloponnesian War**, Cornell University Press, New York, 2013, s. 79. Ayrıca bkz. Edith Foster, **Thucydides, Pericles and Periclean Imperialism**, Cambridge University Press, Cambridge 2010, s. 186.
- 56 Thukydides, II. 71, 78. Ayrıca bkz. Paul Bentley Kern, **Ancient Siege Warfare**, Indiana University Press, Indiana, 1999, s. 97-98.
- 57 Thukydides, II. 79.
- 58 Thukydides, II. 83-84. Fik Meijer, **A History of Seafaring in the Classical World**, Routledge, New York, 2014, s 88-89.
- 59 Thukydides, II. 93-94. Jennifer T. Roberts, **The Plague of War: Athens, Sparta and the Struggle for Ancient Greece**, Oxford University Press, Oxford, 2007, s. 96. Donald Kagan, **The Archidamian War**, Cornell University Press, New York, 1974, 1990, s. 111.
- 60 Thukydides, III. 1.
- 61 Thukydides, III. 3.
- 62 Thukydides, III. 3. J. F. Lazenby, **a.g.e.**, s. 49-50.

araştırmacılar bir önceki sene Atinalılar'ın Peloponnesos kıyılarına 100 gemi göndermiş olmasına karşın, M.Ö. 428 senesinde ancak 40 gemilik bir güç göndermelerini salgın sebebiyle Atinalıların kuvvetlerinde ortaya çıkan azalmaya bağlamışlardır⁶³. Bununla birlikte Atinalılar, Lesbos'da ortaya çıkan isyanı bastırmak için gönderilen güçten ayrı olarak aynı tarihlerde Asopios komutasında 30 gemiden müteşekkil bir filoyu Peloponnesos'a göndermişlerdir⁶⁴. Fakat seferin ileriki safhalarında Asopios'un 12 gemi dışındakileri Atina'ya yollaması da kaynak eksikliğine bağlanmıştır⁶⁵. Modern araştırmacıların konu hakkındaki görüşlerine benzer şekilde Mytileneliler'de Atina'nın savaş ve salgın sebebiyle zor durumda olduğu yanılıgısına kapılmışlardır⁶⁶. Mytileneliler'in düşüncelerine karşın ortaya çıkan gelişmeler Atina'nın hiç de zayıf olmadığını göstermektedir. Atinalılar düşmanlarına güçlerini göstermek için aynı anda hem Lesbos hem de Peloponnesos'a sefer düzenlemeyi planlamışlar ve bu doğrultuda 100 gemi hazırlamışlardır⁶⁷. Bahsi geçen hazırlıkların yapıldığı zaman zarfında Atina donanması gücünün doruğuna çıkmıştı⁶⁸. Atinalılar Lesbos'da ortaya çıkan isyanı bastırırken sorunlar ortaya çıkmışsa da söz konusu problemler salgın kaynaklı değildir. Thukydides, Atinalılar'ın yalnızca finansal problemler yaşadıklarından bahsetmektedir⁶⁹.

Lesbos'daki isyanın bastırılması sonrasında Atinalılar, karşı saldırılara devam etmişler ve bu doğrultuda Nikias komutasındaki bir kuvveti Megara'nın karşısında yer alan Minoa'ya sevk etmişlerdir⁷⁰. Yaz sonlarına doğru Atinalılar, Lakhes ve Kharoeades idaresinde 20 gemiden oluşan bir donanmayı Sicilya'ya göndermişler ve bu güç ertesi sene Messina Boğazı'nda kontrolü ele geçirmiştir⁷¹. M.Ö. 427 yazında Atinalılar Demosthenes ve Prokles'in komutasında 30 gemiden oluşan bir filoyu Peloponnesos'a gönderirken aynı zamanda Nikias yönetiminde 60 gemi ve 2000 hoplitten oluşan bir gücü de Melos'a sevk etmişlerdir⁷². Peloponnesos seferinde Atinalılar 120 hoplit kaybetmişlerdir⁷³. M.Ö. 426 kışında kuzeybatıdaki Ambrakia'da meydana gelen muharebeyi de Atinalılar kazanmışlardır⁷⁴. Görüleceği üzere yaşanan salgın sebebiyle Atina'nın askeri gücünde azalma olmadığı gibi eş zamanlı olarak farklı bölgelerde savaşıacak kudrete sahip görünmektedir.

63 Donald Kagan, **a.g.e.**, s. 136.

64 Thukydides, III. 7. Donald Kagan, **A New History of the Peloponnesian War**, s. 138-139.

65 Thukydides, III. 7. Donald Kagan, **a.g.e.**, 139.

66 Thukydides, III. 13. John Bagnell Bury, **A History of Greece**, Cambridge University Press, Cambridge, 2015, s. 413-414.

67 Thukydides, III. 16.

68 "Bu arada Atina donanması savaş başladığından bu yana en güçlü halini almıştı. Yüz gemilik bir bölüm Attika, Euboia ve Salamis'i koruyordu. Bir başka yüz gemi Peloponnesos topraklarında yer alırken, Potidaia ve diğer yerlerde de gemiler bulunuyordu. Yaz aylarına gelindiğinde Atina donanması 250 gemiye ulaşmıştı." Thukydides, III. 17.

69 "Fakat kuşatmanın devam edebilmesi için Atinalılar'a daha fazla para gerekiyordu. Önce vatandaşlar iki yüz talanton topladılar. Ayrıca müttefiklerden vergi alınması gerekiyordu. Bu nedenle Lysikles komutasında gemiler görevlendirildi. Lysikles vergi alabilmek için bir süre müttefik kentlerde zaman harcadıktan sonra Karia'daki Maiandros'tan Mytune'den ve Sandios'a kadar dolaştı." Thukydides, III. 19.

70 Thukydides, III. 51. J. F. Lazenby, **a.g.e.**, s. 55.

71 Thukydides, III. 86, 90. P. J. Rhodes, **A History of the Classical Greek World: 478-323 BC**, Wiley-Blackwell, 2010, s. 32.

72 Thukydides, III. 91. Donald Kagan, **a.g.e.**, s. 201.

73 Thukydides, III. 98. Joseph Roisman, **The Classical Art of Comand**, Oxford University Press, Oxford, 2017, s. 150.

74 Thukydides, III. 114. J. F. Lazenby, **a.g.e.**, s. 44.

Atina, M.Ö. 425 senesinde Pylos'ta Sparta karşısında önemli başarı elde etmiş sonrasında Sparta ve Atina arasında barış yapılmışsa da anlaşma kısa ömürlü olmuştur⁷⁵. Atinalılar Pylos'da elde ettiği başarının ardından Nikias komutasında Korinthos'a saldırmak için 90 gemi, 2000 hoplit ve 200 süvari göndermişlerdir⁷⁶. M.Ö. 424 tarihinde Atina Deliom'da yapılan mücadeleyi kaybetmiştir⁷⁷. Deliom'da alınan yenilgiye karşın Atinalılar, Mytileneliler'in de desteğini alarak 60 gemi, 2000 hoplit ve bir miktar süvari ile Kythera'ya karşı başarılı bir sefer düzenlemişlerdir⁷⁸.

Pylos'ta kazanılan zafer sonrasında siyasi yaşamda Kleon'un yıldızı parlamış ve M.Ö. 422'de Spartalı Brasidas'ı durdurmak için yolla çıkmıştır. Aynı tarihte Sparta ordusunun kazandığı bir muharebede hem Kleon hem de Brasidas, Amphipolis önlerinde hayatlarını kaybetmişlerdir⁷⁹. Söz konusu iki komutanın hayatını kaybetmesi barışın yolunu açmış ve M.Ö. 421'de Nikias Barışı olarak bilinen anlaşma Sparta ve Atina arasında imzalanmıştır⁸⁰.

Yukarıda belirtilen pek çok örnekten de anlaşılacağı üzere, M.Ö. 430 tarihinde Atina'da ortaya çıkan salgının Atina'nın askeri yapısı üzerine etkileri sınırlı düzeyde kalmıştır. Zira salgın esnasında ve sonrasında, Atina'nın askeri gücünde büyük oranlı azalmalar olmadığı gibi kent söz konusu dönemlerde Sparta karşısında önemli başarılar elde etmesine ek olarak Attika-Delos içerisinde ortaya çıkan isyanları da başarılı bir şekilde bastırabilmiştir.

Salgının Toplumsal ve Kültürel Etkileri

Atina'da yaşanan salgının şiddetinin doğru bir şekilde anlaşılabilmesi için toplumsal yapıda ortaya çıkardığı tahribatin da analiz edilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda, Thukydides'in verdiği bilgilere ek olarak çağdaşı yazarların aktarımları ve kentteki maddi kültür unsurlarının da incelenmesi gerekmektedir. Thukydides yaşanan salgın neticesi toplumun bundan etkilendiğini şu şekilde aktarmaktadır:

“Hastalığın yaygınlaşması kentte başka bazı sorunların da ortaya çıkmasına neden oldu. Örneğin kısa bir süre için ölen zenginlerin mallarından yararlanan bazı fakirlerin zenginleştikleri görüldü. Zenginleşen insanlar da başka zevklerin ve kazanç kapılarının peşinden gitmeye başladılar. İnsanlar artık ahlaklı bir yaşam sürmek istemiyorlardı. Çünkü ne kadar süreyle yaşayacakları belli değildi. Böylece insanların hoşlarına gidecek her şeye ulaşma yolları faydalı bir şey olarak görülmeye başlandı. Artık insanlar tanrılardan da korkmaz olmuşlardı. Çünkü dindar olanlar da olmayanlar da salgından nasibini almışlardı. Suç işleyenlerin yaptıklarının hesabını verecekleri kadar uzun bir süre hayatta kalamayacaklarına inanılıyordu. İnsanlar yargı kararlarını önemsemeksizin sadece içinde buldukları anın tadını çıkarmaya çalışıyorlardı”⁸¹”

Yukarıda da işaret edildiği üzere Thukydides, salgının sosyal ve dini normları aşındırarak

75 Thukydides, IV. 15-16, 22-23.

76 Thukydides, IV. 42.

77 Atinalılar 1000, Boiotialılar'ın ise 500 kadar ölüleri vardı. Atinalılar'ın ölüleri arasında daha çok hafif silahlılar ve hizmetçiler yer alıyordu. Thukydides, IV. 101.

78 Thukydides, IV. 53. Donald Kagan, **a.g.e.**, s. 76.

79 Thukydides, V. 10-11. Donald Kagan, **The Peloponnesian War**, s. 320-324.

80 Thukydides, V. 17-18. Donald Kagan, **The Peloponnesian War**, s. 197-209.

81 Thukydides, II. 53.

toplumsal yaşantıyı ciddi oranda etkilediğini iddia etmiştir. Bununla beraber, söz konusu aktarımların doğruluğu tartışmalıdır. İlk olarak Atina'nın kültürel yaşantısının salgından etkilenmediği görülmektedir. Zira salgının yaşandığı dönemde kent Sophokles, Euripides ve Aristophanes gibi önemli sanatçılar yetiştirmiş ve halk, onların eserlerini ilgiyle takip etmiştir. Şayet salgın iddia edildiği gibi şiddetli olsa insanların bu tarz etkinliklere gitmede gönülsüz davranmaları gerekirdi. Bu denli ağır kayıplar yaşayan insanların hiçbir şey olmamış gibi davranarak akşamları tiyatroya gittiklerini düşünmek oldukça zordur. Bunun yanında salgının yaşandığı dönemde kaleme alınan eserlerin hiçbirinde salgın konusunda bir bilgi yer almamaktadır⁸². Yalnızca Sophokles'in bir eseri olan Kral Oedipus'un açılış sahnesi Thebai kentinde yaşanan salgın ile başlamaktadır; fakat bu durum Atina'da bir salgının yaşandığını kesin olarak göstermemektedir⁸³.

M.Ö. 429 ve takiben M.Ö. 427/26 yıllarında yaşanan salgının iddiaların aksine görece olarak şiddetinin düşük boyutlu olduğu konusundaki önemli verilerden biri de kentteki inşaat faaliyetleridir. Yapılan araştırmalar neticesinde özellikle dini yapıların inşasında bir kesinti olmadığı görülmektedir. Bununla beraber Thukydides, insanların dine olan saygılarının azaldığını iddia etmiştir:

“Tapınaklarda ölenlerin cesetleri hiç kimse tarafından kaldırılmıyordu. Salgın öylesine yayılmıştı ki insanların tanrısal ve kutsal şeylere karşı olan saygılarında azalma meydana gelmişti. Mezarlar ve cenaze törenleri ile ilgili gelenekler ortadan kalmaya başladı”⁸⁴.

Salgının yaşandığı dönemlerde Atina'da inşa edilen binaların niteliğinde gözle görülür bir azalma olmasına karşın bu duruma sebep olan etmen muhtemelen savaş ve savaşın beraberinde getirdiği ekonomik darboğazdır⁸⁵. Dini yapılar dikkate alındığında Akropolis'teki son dini yapı olan Erekhtheion'un inşasına M.Ö. 430'da başlanmış ve çalışmalar savaş boyunca devam etmiştir⁸⁶. Athena Nike Tapınağı'nın inşasına M.Ö. 427 tarihinde başlanmış ve M.Ö. 425/24 yılında bitirilmiş⁸⁷. İnşasına savaş öncesinde başlanan Hephaistos Tapınağı'ndaki çalışmalar salgın esnasında da devam etmiştir⁸⁸. Muhtemelen salgınla bağlantılı olarak M.Ö. 425 tarihinde Brauron'da bir stoa inşa edilmiştir⁸⁹.

Salgının yaşandığı dönemdeki kamusal ya da sivil yapılar ise görece olarak daha mütevazıdır. Zira yapıların inşasında kerpiç sıklıkla kullanılan bir malzeme haline gelmiştir. Fakat söz konusu dönemde önemli bir kamusal yapı olan Zeus Stoası inşa edilmiştir ki adı geçen yapı M.Ö. 430/420 yılları arasında tamamlanmıştır⁹⁰. Tüm bunlara ek olarak salgın devam ederken Atina'da

82 James Longrigg, **a.g.m.**, s. 56.

83 James Longrigg, **a.g.m.**, s. 55.

84 Thukydides, II. 52.

85 J. M. Camp, **The Archaeology of Athens**, Yale University Press, New Haven and London, 2001, s. 117.

86 Wiliam A. P. Childs, **Greek Art and Aesthetics in the 4th Century B.C.**, Princeton University Press, Princeton and Oxford, 2018, s. 26-27.

87 John Freely, **Strolling Through Athens**, TPP Press, New York, 2004, s. 55.

88 Richard A. Tomlinson, **From Mycenae to Constantinople: The Evolution of the Ancient City**, Routledge, London and New York, 1992, s. 59.

89 J. M. Camp, **a.g.e.**, s. 126.

90 John McK. Camp, **The Athenian Agora**, American School of Classical Studies at Athens,

tanrılar adına yeni bir Bouleterion inşa edilmiştir⁹¹.

Nüfusunun $\frac{1}{4}$ 'ünü kaybeden aynı zamanda Sparta ve müttefiklerine karşı şiddetli bir savaş veren Atina'nın dini ya da kamusal yapıların inşası için iş gücü tahsis edebilmesi başlı başına salgının aktarıldığı gibi yıkıcı olmadığını bir diğer göstergesidir.

Sonuç

Konuyla ilgili çalışmalar yapan araştırmacıların büyük bir kısmı, Thukydides'in aktarımlarını temel almak suretiyle Atina'da yaşanan salgının yıkıcı etkileri olduğunu; hatta bu gelişmenin savaşın gidişatı ve sonucu üzerinde belirleyici rol oynadığını iddia etmişlerdir. Bununla birlikte Atina'da yaşanan salgınla ilgili bilgiler analiz edildiğinde Thukydides'in aktarımlarının doğruyu tam olarak yansıtmadığı görülmektedir. Bazı araştırmacılar, salgın sebebiyle kent nüfusunda büyük bir azalmanın yaşandığını ileri sürmüşlerse de bu iddiayı destekleyecek kaynaklar bulunmamaktadır. Askeri gelişmeler analiz edildiğinde de Atina'nın gücünde bir azalma olmadığı tersine farklı bölgelerde birbirinden bağımsız operasyonlar yapabilecek kabiliyete sahip olduğu görülmektedir. Tüm bunlara ek olarak, Atinalıların günlük yaşantısında da önemli bir değişim yaşanmamıştır. İfade edildiği üzere halk her zamanki gibi gündelik yaşantısına devam etmiş, kültürel yaşantıda da gözle görülür bir farklılaşma söz konusu olmamıştır. Peloponnesos Savaşı konusundaki en önemli kaynaklardan biri olan Thukydides bizzat hastalığa yakalanmış olması sebebiyle salgın konusunda abartılı ifadeler kullanmıştır ki bu durumun muhtemel nedeninin yaşadığı travmadan kaynaklandığı kanısındayız. Ayrıca yazar, Atina'da ortaya çıkan olumsuz gelişmeler için salgını bir günah keçisi olarak kullanmış olması da mümkün görülmektedir. Zira Thukydides, salgının en fazla toplumun üst kesimlerini etkilediğini belirtmesi yanında savaş nedeniyle Atina kent merkezine sığınmak zorunda kalan mültecileri hakir görmektedir. Sonuçta Thukydides'in vermiş olduğu bilgiler ve Atina'da ortaya çıkartılan buluntular ışığında tifo kaynaklı bir salgının yaşanmış olduğu kesin olmakla birlikte sanılanın aksine yıkıcı olmadığını görülmektedir.

Athens, 2003, s. 9

91 J.M. Camp, a.g.e., s. 127-128.

KAYNAKÇA

Ana Kaynaklar

Aristotle, **Aristotle on the Constitution of Athens**, ed., Frederic G. Kenyon, The Lawbook Exchange, Clarke and New Jersey, 2004.

Diodoros, **Bibliotheke**, ed. by C. H. Oldfather, Diodorus of Sicily, Loeb Classical Library, London, 1953.

Homeros, **İlyada**, çev., Azra Erhat ve A. Kadir, Can Sanat Yayınları, İstanbul, 2005.

Pausanias, **Hellados Periegesos**, çev. W. H. S. Jones, Loeb Classical Library, London, 1954.

Pausanias, **Pausanias's Description of Greece**, vol. 1, ed., J. G. Frazer, Cambridge University Press, Cambridge, 2012.

Plutarkhos, **Bioi Paralleloi: Perikles**, çev. B. Perrin, Loeb Classical Library, London, 1948.

Thukydides, **Peloponnesos Savaşları**, çev., Furkan Akderin, Belge Yayınları, İstanbul, 2010.

Araştırma Eserleri

Bryce, Trevor., **The Kingdom of the Hittites**, Oxford University Press, Oxford, 2005.

Buckley, Terry., **Aspects of Greek History**, Routledge, London and New York, 1996.

Bury, John Bagnell., **A History of Greece**, Cambridge University Press, Cambridge, 2015.

Camp, J. M., **The Archaeology of Athens**, Yale University Press, New Haven and London, 2001.

Camp, John McK., **The Athenian Agora**, American School of Classical Studies at Athens, Athens, 2003.

Cantor, Norman F., **In the Wake of the Plague: The Black Death and the World It Made**, Simon and Schuster, New York, 2001

Casson, Lionel., **Antikçağda Denizcilik ve Gemiler**, çev: Gürkan Erkin, Homer Kitapevi, İstanbul, 2002.

Childs, Wiliam A. P., **Greek Art and Aesthetics in the 4th Century B.C.**, Princeton University Press, Princeton and Oxford, 2018.

Cooper, Frederick A., **The Temple of Apollo Bassitas: The Architecture**, American School

of Classical Studies at Athens, Princeton and New Jersey, 1996.

De Paolo, Charles., **Epidemic Disease and Human Understanding**, McFarland Publishers, North Carolina and London, 2006.

Dixon, Bernard., “Ebola in Greece?”, **British Medical Journal**, vol. 313, no. 7054, 1996, s. 313.

Drancourt, Michel and Raouli, Didier., “Molecular insights into the history of plague”, **Microbes and Infection**, vol. 4, no. 1, 2002, s. 105-109.

Foster, Edith., **Thucydides, Pericles and Periclean Imperialism**, Cambridge University Press, Cambridge, 2010.

Freely, John., **Strolling Through Athens**, TPP Press, New York, 2004.

Gomme, A.W., **The Population of Athens in the Fifth and Fourth Centuries B.C.**, Basil Blackwell, Oxford, 1933.

Hansen, M. H., “Three Studies in Athenian Demography”, **Historisk-filosofiske Meddelelser** 56, The Royal Danish Academy of Sciences and Letters, Munksgaard, Copenhagen, 1988, 1-28.

Hansen, Mogens Herman., **The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes**, University of Oklahoma Press, Oklahoma, 1999.

Harari, Yuval Noah., **Homo Deus**, çev., Poyzan Nur Taneli, Kollektif Kitap, İstanbul, 2016.

Hawtborn, Geoffrey., **Thucydides on Politics: Back to the Present**, Cambridge University Press, Cambridge, 2014.

Hedrick, C. W., “The Temple and Cult of Apollo Patroos in Athens”, **American Journal of Archaeology**, vol. 92, 1988, s. 185-210.

Howell, Cristopher, “Plague of Athens: A Fate More Terrible Than the Spartans 430-426 BCE”, ed., Rebecca M. Seaman, **Epidemics and War: The Impact of Disease on Major Conflicts in History**, ABC-CLIO, Santa Barbara, 2018.

Kagan, Donald., **A New History of the Peloponnesian War**, Cornell University Press, New York, 2013.

Kagan, Donald., **The Archidamian War**, Cornell University Press, New York, 1974, 1990.

Kagan, Donald., **The Peloponnesian War**, Penguin, New York, 2004.

Kern, Paul Bentley., **Ancient Siege Warfare**, Indiana University Press, Indiana, 1999.

King, Helen., **Greek and Roman Medicine**, Bloomsbury, London, 2013.

Lazenby, J. F., **The Peloponnesian War**, Routledge, London and New York, 2004.

Littman, Robert J., and Littman, M. L., “The Athenian Plague: Smallpox”, **Transaction and Proceedings of the American Philological Association**, vol. 100, 1969, s.261-275.

Longrigg, James., “Death and epidemic disease in classical Athens”, **Death and Disease in the Ancient City**, ed., Valerie M. Hope and Eireann Marshall, Routledge, London and New York, 2000, s. 55-64.

Mansel, Arif Müfit., **Ege ve Yunan Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2004.

Martin, Thomas R., **Eski Yunan**, çev., Ümit Hüsrev Yolsal, Say Yayınları, 2012.

Mayor, R. J. G., “Population”, **A Companion to Greek Studies**, ed., Leonard Whibley, Cambridge University Press, Cambridge, 1931, s. 502-506.

Meijer, Fik., **A History of Seafaring in the Classical World**, Routledge, New York, 2014.

Morris, I., and Powell, B. B., **The Greeks, History, Culture and Society**, Pearson Prentice Hall, New Jersey, 2006.

Morrison, J. S., Coates, J. F., and Rankov, N. B., **The Athenian Trireme**, Cambridge University Press, Cambridge, 2000.

Rhodes, P. J., **A History of the Classical Greek World: 478-323 BC**, Wiley-Blackwell, 2010.

Rhodes, P. J., **Athenian Democracy**, Oxford University Press, Oxford and New York, 2004.

Roberts, Jennifer T., **The Plague of War: Athens, Sparta and the Struggle for Ancient Greece**, Oxford University Press, Oxford, 2007.

Robinson, Charles Alexander., **Athens in the Age of Pericles**, University of Oklahoma Press, Oklahoma, 1971.

Roisman, Joseph., **The Classical Art of Comand**, Oxford University Press, Oxford, 2017.

Shrewsbury, J. F. D., “The plague of Athens”, **Bulletin of the History of Medicine**, vol. 24, no. 1, 1950, s. 1-25.

Soupios, M. A., “Impact of the plague in Ancient Greece”, **Infectious Disease Clinics of North America**, vol. 18, no. 1, 2004, s. 45-51.

Stampolidis, N.C., and Parlama, L., **Athens: The City Beneath the City: Antiquities the Metropolitan Railway Excavation**, Abrahams, Harry N. Abrams,, New York, 2001.

Tomlinson, Richard A., **From Mycenae to Constantinople: The Evolution of the Ancient City**, Routledge, London and New York, 1992.

Tracy, Stephen V., **Pericles: A Sourcebook and Reader**, University of California Press, Berkley, Los Angeles and London, 2009.

Whibley, Leonard., **Political Parties in Athens During the Peloponnesian War**, Cambridge University Press, Cambridge, 1889.

Zinsser, Hans., **Rats, Lice and History**, Percy Lund Humphries, London, 1935.